

יישוב מגורים, מוצא עדתי וסיכויי תלמידים להשתלב בחינוך העיוני

מטרת מאמר זה לנתח את הקשר בין ההרכב החברתי של יישובים לבין סיכויי תלמידים המתגוררים בהם להשתלב בחינוך העיוני היוקרתי. מחקרים קיימים מורים כי יישובים מבוססים מאופיינים בשיעורים גבוהים יחסית של מסגרות עיוניות, אך גם בתחרות חריפה על הקבלה אליהן, תחרות העשויה לפגוע בכני שכבות חלשות. בניחוח האמפירי, הנערך ברמת היישוב, נבחנת השפעת ההרכב החברתי והעדתי של יישוב המגורים על הסיכוי היחסי של תלמידים מזרחיים, בהשוואה לאשכנזים. להשתלב בחינוך העיוני, וכן נבדק הסיכוי היחסי של תלמידים מזרחיים, בעלי מיצב חברתי-כלכלי נמוך, להשתלב בחינוך העיוני, בהשוואה לכני עדתם בעלי המיצב העדיף.

הממצאים המרכזיים הם: (א) ביישובים הפחות מבוססים הצטמצמה באופן ניכר נחיתותם היחסית של התלמידים המזרחיים, כלומר, משקל המוצא העדתי בקביעת מסלול הלימודים של התלמיד קטן עם הירידה בסטטוס היישוב. (ב) סיכוייהן היחסיים של תלמידות מזרחיות, מרובד חברתי-כלכלי נמוך, להשתלב בחינוך העיוני גדולים יחסית ביישובים הפחות מבוססים. הסיכוי המקביל של בנים מזרחיים עולה עם העלייה באחוז יוצאי אסיה-אפריקה במערכת החינוך ביישוב. ממצאים אלה ניתן להסיק, כי ביישובים פחות מבוססים (ובעלי אחוז גבוה של מזרחיים) מתרחש תהליך שוויוני יותר של הקצאת תלמידים בין מסלולי הלימוד השונים.

מבוא

הקשר בין מבנה ההזדמנויות ביישוב לבין השגת סטטוס חברתי-כלכלי

מטרתו של מחקר זה לנתח את הקשר בין ההרכב החברתי של יישובים לבין סיכויי התלמידים המתגוררים בהם להשתלב בחינוך העיוני, תוך התייחסות לשאלה הכללית יותר של השפעת מקום המגורים על הפער העדתי בחינוך. בשנים האחרונות גוברת הנטייה להתייחס אל הקהילה כאל אחד הגורמים המשמעותיים בקביעת הישגיו החברתיים-כלכליים של הפרט. מספר הולך וגדל של מחקרים מראה, כי השפעת מבנה ההזדמנויות ביישוב המגורים על הישגי הפרט חורגת מעבר למאפייניו האישיים (למשל, Semyonov, 1981). השפעת יישוב המגורים על הישגי הסטטוס מוסברת

* המחקר עליו מבוסס מאמר זה מומן על-ידי מכון גולדה מאיר לחקרי עבודה וחברה, מיסודן של אוניברסיטת תל-אביב וההסתדרות הכללית של העובדים בא"י; תודתי לדפנה קריב על עזרתה רבת הערך בעיבוד הנתונים.

בחלקה בכך שיישובים שונים נבדלים במבני ההזדמנויות שהם מייצגים. גורם נוסף, העשוי להסביר את הקשר בין קהילת המגורים לבין הישגי הסטטוס של הפרט, נעוץ בדפוסי השפעתם של גורמים שיוכיים על תהליך רכישת הסטטוס. נראה כי מידת חשיבותם של גורמים שיוכיים, כמו מוצא עדתי או דת, תלויה, במידה זו או אחרת, במאפיינים של יישוב המגורים. לדוגמא, גורם שיוכי כמו מוצא עדתי עשוי לפעול על-פי דפוס מסוים ביישוב הומוגני יחסית מבחינת הרכבו העדתי ועל-פי דפוס שונה ביישוב הטרוגני. בלאוק (Blalock, 1967) מצביע על כך שאפליה כלפי קבוצת מיעוט (השחורים בארצות-הברית) גדלה ביחס ישר לשיעורם באזורים השונים. לעומת זאת, מצביעים חוקרים אחרים (Semyonov & Tyree, 1981) על כך שקבוצת מיעוט, המתרכזת באזורים מסוימים, נהנית מיתרון מבחינת סיכוייה להישגים תעסוקתיים, כתוצאה מהעדר תחרות עם בני הקבוצה הדומיננטית. ההתייחסות אל אופי הקהילה כאל גורם המשפיע על תהליך רכישת הסטטוס בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל מתמקדת, במידה ניכרת, בהבחנה בין יישובים בלתי-מבוססים (בדרך כלל ערי פיתוח) לבין אזורים מבוססים. מחקר מרכזי בתחום זה הוא מחקרם של ספילרמן וחביב (Spilerman & Habib, 1976), המצביע על מבנה ההזדמנויות המוגבל הקיים בערי הפיתוח, המציעות מבחר דל של תפקידים תעסוקתיים מורכבים ויוקרתיים. לאור העובדה שמרבית התושבים בערי הפיתוח הם יוצאי אסיה-אפריקה, מגיעים החוקרים למסקנה שערי הפיתוח, מעצם מהותן, תורמות להנצחת הפער העדתי. סמיונוב (Semyonov, 1981), המנתח את השפעת הקהילה על תהליך השגת הסטטוס בישראל, מדווח כי ליישובים המאופיינים באחוז גבוה של יוצאי אסיה-אפריקה יש השפעה שלילית על ההישגים התעסוקתיים של תושביהם. הקשר בין קבוצות יישובים, המייצגות מבני הזדמנויות שונים, לבין מוצא עדתי והישגי סטטוס של התושבים נמצא גם במחקר אחר (ויינטראוב וקראוס, 1982). החוקרים מסיקים, כי אזור המגורים הוא בעל השפעה על תהליך הריכוז בישראל, בעיקר בחידוד הבדלים עדתיים וביצירת פוטנציאל להתהוות רבדים חברתיים-כלכליים הקשורים למוצא העדתי (עמ' 379).

מחקרים אלה, המצביעים על מבנה ההזדמנויות המוגבל בערי הפיתוח וכיישובים אחרים בעלי אחוז גבוה של תושבים מזרחיים, מתייחסים בעיקר לשוק העבודה. למרות מרכזיותו של שוק העבודה המקומי בקביעת מבנה ההזדמנויות ביישוב, יש מקום להתייחס למרכיב נוסף, שחשיבותו עומדת מעל לכל ספק — מערכת החינוך.

הזדמנויות חינוכיות ביישובי מגורים

ההתייחסות המקובלת בספרות אל מערכות החינוך ביישובים בלתי-מבוססים בכלל, ובערי הפיתוח בפרט, מדגישה בעיקר את ההיבטים הבאים: רמת ההוראה הנמוכה, רמת ההישגים הנמוכה, רמת הנשירה הגבוהה ורמת הציפיות הנמוכה של התלמידים (מינקוביץ, דייוויס ובראשי, 1980; צוות מביה"ס לחינוך, 1981). פחות מכך נוטים לעסוק בהיבט בעל השלכות ודאיות על מבנה ההזדמנויות — התפלגות התלמידים בחינוך העל-יסודי (בתי-ספר תיכוניים) בין מסגרות עיוניות ומקצועיות.

לחלוקה למסלולי לימוד יש השלכות ברורות על סיכווייו של התלמיד לניעות חברתית — החינוך העיוני הוא דרך המלך לרכישת השכלה גבוהה ומשלח-יד יוקרתי, ואילו המסלולים המקצועיים, ברובם הגדול, חוסמים את סיכווי ההתקדמות במסלול ההשכלה (Collins, 1979; ור' גם Shavit, 1984). בישראל בולטת ביותר השפעת מסלול הלימודים בבית-הספר התיכון על סיכווי הניעות החברתית של התלמידים: מערכת החינוך הישראלית מאופיינת בהבחנה ברורה בין מסלולים מקצועיים למסלולים עיוניים, כאשר רק מיעוט מבין הראשונים מכוונים להשגת תעודת בגרות. מכיוון שתעודת הבגרות היא תנאי הכרחי (אף כי לא מספיק) לרכישת השכלה גבוהה, להסללה השלכות ברורות על סיכווי התלמיד לניעות חברתית. מחקרים מורים כי לסוג מסלול הלימודים יש השלכות על שאיפות התלמידים בתחומי ההשכלה והתעסוקה (איילון, 1988; יוגב ואיילון, 1982), כמו גם על ההישגים התעסוקתיים בפועל (Yogev & Shapira, 1987).

הקצאת התלמידים למסלולים השונים מבוצעת עם הכניסה לבית-הספר התיכון. ההקצאה מבוססת בעיקר על רמות ההקבצה בבית-הספר היסודי או בחטיבות הביניים — אשר נקבעות בעיקר על-פי ההישגים הלימודיים (Yogev, 1981). עם זאת, עקב קיומו של מתאם ברור בין מוצאם החברתי של תלמידים לבין הישגיהם הלימודיים, קיימת הבחנה ניכרת של תלמידי המסלולים השונים על-פי רקעם החברתי. לתלמידים שמוצאם מארצות אסיה-אפריקה יש ייצוג-יתר במסגרות המקצועיות, במיוחד באלה שאינן מכינות לבגרות (Shavit, 1984). כתוצאה מכך, סיכויהם של תלמידים אלה לניעות חברתית באמצעות רכישת השכלה גבוהה מוגבלים מאוד מלכתחילה.

מהאמור לעיל ניתן להסיק, כי ניתן לייחס לפחות חלק מן הייצוג החסר של תלמידים יוצאי אסיה-אפריקה במסגרות העיוניות לכשלונם בתחרות עם יוצאי אירופה-אמריקה על השתלבות במסגרות יוקרתיות אלה. נשאלת אפוא השאלה: האם דפוס זה יהיה קיים גם במסגרות הומוגניות יחסית מבחינה עדתית, כמו, למשל, רוב ערי הפיתוח? לשון אחר, האם להשפעת המוצא העדתי יהיה דפוס ייחודי ביישובים בעלי הומוגניות עדתית רבה, ואשר בהם לא קיימת תחרות ישירה עם תלמידים מרקע חברתי מבוסס? פרט למחקרו של שביט (Shavit, 1990), אליו נתייחס גם בהמשך, נוטה המחקר הסוציולוגי בתחום זה להתמקד בשוק העבודה, ולא במערכת החינוך. מסקנה העולה ממחקרים אלה היא, כי הפרדה עדתית בשוק העבודה מונעת תחרות בין בני קבוצות מיעוט לבין בני קבוצות דומיננטיות, ובכך פותחת בפני הראשונים עמדות, שאליהן היו מתקשים להגיע במצב של תחרות ישירה (סיכום מחקרים בנושא ראה Semyonov, 1988).

בחינת תהליכים המתרחשים במערכת החינוך, באמצעות תפיסה אשר פותחה במסגרת מחקרים המתמקדים בשוק העבודה, באה לידי ביטוי במחקרם של האלינאן וסורנסן (Hallinan & Sorensen, 1983). חוקרים אלה נטלו את מושג 'המקומות הפנויים' (vacancies), אשר מקורו בחקר ההזדמנויות התעסוקתיות בארגוני עבודה, ויישמו אותו לחקר תהליכים חינוכיים. במחקרים העוסקים בארגוני עבודה מתייחס מושג זה למספר המשרות הפנויות בארגון כאל גורם המשפיע על סיכווי הקידום של המועסקים בו. במסגרת המחקר החינוכי מתייחס המושג למספר המקומות אותם מקצה בית-הספר למסגרות הלימוד היוקרתיות

(רמות הקבצה גבוהות, מסלולי לימוד עיוניים). לטענת האלינאן וסורנסן, ארגונים חינוכיים נוטים לשמור על שיעורים פחות או יותר קבועים בחלוקת התלמידים בין המסגרות היוקרתיות והפחות יוקרתיות, ללא קשר הדוק להישגים הלימודיים של מאגר התלמידים המצוי בבית-הספר בפרק זמן נתון. מכך משתמע, כי התלמידים מתחרים ביניהם על מספר מוגדר, פחות או יותר, של מקומות במסגרות החינוכיות היוקרתיות. מספר המקומות, המוקצים למסגרות היוקרתיות, קובע במידה רבה את אופי ההזדמנויות המוצעות לתלמיד בבית-הספר. גורם אחר, בעל חשיבות מרכזית בהקשר זה, הוא מספרם של המתחרים על מקומות אלה ומאפייניהם. ברור כי התחרות קשה יותר כאשר תלמידים מוכשרים רבים מתחרים על מספר מוגבל של מקומות פנויים.

במחקר הנוכחי אומצה גישה זו: המסלולים העיוניים ביישוב המגורים נתפסים כמספר נתון של מקומות פנויים, עליהם מתחרים התלמידים. ביישובים מבוססים קיים בדרך-כלל היצע רב יותר של מקומות יוקרתיים (ראה Gamoran, 1987; Willms, 1986, על ממצאים מארצות-הברית ומבריטניה בנושא זה), אך צפוי כי התחרות על מקומות אלה תהיה קשה ביותר ותותיר בעמדת נחיתות את התלמידים שמוצאם מרובדים חברתיים נמוכים. שונה המצב ביישובים הפחות מבוססים, וערי הפיתוח ביניהם. מערכות החינוך ביישובים אלה נוטות לטפח שכבת עילית (חן, כפיר ולוי, 1976), ואינן נוטות ליותר על מסגרות עיוניות יוקרתיות. ברור כי שכבת העילית חייבת להתבסס על מאגר התלמידים הקיים. מכיוון שמדובר ביישובים בעלי הומוגניות ניכרת מבחינה עדתית וחברתית-כלכלית גם יחד, נוצר מצב בו תלמידים בעלי מיצב חברתי-כלכלי נמוך מתחרים על המקומות במסגרות היוקרתיות בעיקר עם בעלי פרופיל חברתי דומה. כתוצאה מכך, תלמידים, אשר במקום יישוב אחר היו אולי מופנים למסגרות מקצועיות, יוצאים נשכרים מהעדר תחרות עם בני שכבות מבוססות, ומאיישים את המקומות אותם מקצה בית-הספר לחינוך העיוני היוקרתי. תמיכה מסוימת, אף כי עקיפה, בטענה זו ניתן למצוא אצל שביט (Shavit, 1990), המדווח כי למגורים ביישוב בו למעלה מ-75% מכלל בני הנוער הם מזרחיים יש השפעה חיובית מובהקת על סיכויי תלמידי כיתה ט' לרכוש בעתיד את תעודת הבגרות.

מכל האמור לעיל משתמע כי היישובים הפחות מבוססים, וביניהם ערי הפיתוח, מהווים מסגרת המגדילה את מרחב ההזדמנויות הפתוח בפני התלמידים המזרחיים: הסיכוי היחסי של תלמיד מזרחי, המתגורר ביישוב בלתי-מבוסס, להשתלב במסלול העיוני גדול מזה של תלמיד כמותו המתחרה עם בני שכבות מבוססות ביישובים מבוססים.

מכאן נגזרת השערת המחקר הראשונה: תלמידים מזרחיים יהנו מיתרון יחסי ביישובים הפחות מבוססים, המאופיינים בהומוגניות עדתית ובנחיתות חברתית-כלכלית. השערה זו קובעת, למעשה, כי השפעת המוצא העדתי על מרחב ההזדמנויות הפתוח בפני התלמיד אינה אחידה, והיא משתנה בהתאם למאפייני יישוב המגורים. חשיבות המוצא העדתי בקביעת סיכויי ההשתלבות במסלול העיוני גדולה יחסית ביישובים בעלי אוכלוסייה אשכנזית מבוססת.

השערה זו ראויה להארה נוספת. אין כוונתנו לטעון, שמבחינתם של תלמידים מרקע חלש עדיף באופן חד-משמעי ללמוד ביישובים פחות מבוססים. שכן סביר לשער, שתלמיד מרקע

כלשהו, המשתלב במסלול העיוני באזור מבוסס, זוכה להזדמנויות עדיפות בהשוואה לתלמיד המסלול העיוני בעיר פיתוח. אנו נוקטים כאן מונחים יחסיים בלבד. במלים אחרות, עבור תלמידי מסלולים עיוניים, אשר האלטרנטיבה הפתוחה בפניהם היא מסלול מקצועי באזור מבוסס, עיר הפיתוח עשויה להיות מסגרת עדיפה. שנית, יש להסתייג ולהדגיש, שהטענה בדבר העדיפות היחסית של מגורים ביישוב פחות מבוסס אינה מתייחסת באורח זהה לכלל התלמידים יוצאי אסיה-אפריקה. ניתוח תהליך ההסללה בישראל מבהיר, כי פיקוח על מיצב חברתי-כלכלי אינו מותיר השפעה עצמאית משמעותית של המוצא העדתי (Yogev, 1981). נחיתות התלמידים המזרחיים בתהליך ההסללה נובעת אפוא בעיקר מריכוזם בשכבות נמוכות-סטטוס. אם כך, הרי התלמידים העלולים להיפגע מהתחרות הקיימת באזורים מבוססים הם בעיקר מזרחיים מרקע חברתי-כלכלי נמוך. תלמידים מזרחיים מרקע חברתי-כלכלי מבוסס זקוקים פחות למסגרת ההומוגנית, וניתן לשער שייטיבו להתמודד עם דרישות המערכת באזורים מבוססים. ניתן להסיק מכך כי ללימודים ביישובים פחות מבוססים (ביניהם ערי הפיתוח) יש השלכות חיוביות בעיקר על תלמידים מזרחיים, בעלי מיצב חברתי-כלכלי נמוך. מכאן נגזרת השערת המחקר השנייה: רקעו החברתי-כלכלי של התלמיד המזרחי יהיה בעל משקל משמעותי בקביעת עתידו בתחום ההשכלה ביישובים מבוססים, ואילו ביישובים פחות מבוססים, ובכללם ערי הפיתוח, יהיה גורם זה שולי יחסית. ניתוח מבחר ההזדמנויות החינוכיות, הקיימות ביישובים שונים, מחייב התייחסות אל מאפיין נוסף: היקף החינוך הממלכתי-דתי ביישוב. החינוך הממ"ד נושא אופי אליטיסטי (חן, 1975; Yogev & Chen, 1985). המתבטא בהדגשת-יתר של החינוך העיוני, ובמגמה לברור ולטפח את המצטיינים. מכך משתמע כי החינוך הממ"ד מציע לתלמידים מספר רב יחסית של מקומות במסלולים העיוניים היוקרתיים. עם זאת, מספר גדול יחסית זה מלווה בתחרות חריפה, שכן החינוך הממ"ד הוא סלקטיבי ביותר. כדי להבטיח שתלמידים מעולים בלבד יאיישו את המסלולים היוקרתיים של החינוך העיוני, מתבצעים תהליכי ברירה קפדניים כבר בחטיבת הביניים. תהליכים אלה באים לידי ביטוי בשיעורי נשירה גבוהים, ובהפעלה נוקשה, בשלב מוקדם יחסית, של רמות הקבצה, המתבססות על היכולת הלימודית של התלמידים. סקר מקיף של חטיבות הביניים (חן, לוי ואדלר, 1978) הצביע על השתייכות לזרם הממ"ד לעומת הממלכתי כעל המנבא המרכזי של רמת הסלקטיביות של בית-הספר ועל שכיחות גבוהה יחסית של כיתות הומוגניות מבחינה עדתית בחינוך הממ"ד (חן, 1975). ניתן לטעון, כי סלקטיביות-היתר של החינוך הממ"ד נובעת מהשיעור הגבוה יחסית של טעוני טיפוח הלומדים' במגזר זה (כשני שלישים מכלל התלמידים; ראה רש, 1989), אך מסתבר כי גם בבתי-ספר, בהם מספר התלמידים החלשים נמוך, קיימת סלקטיביות-יתר (שם). עובדה זו מובילה אפוא להשערה, כי היקף החינוך הדתי ביישוב יהווה גורם משמעותי בקביעת הסיכוי היחסי של תלמידים משכבות חברתיות שונות להשתלב בחינוך העיוני.

גורם נוסף אליו יש להתייחס הוא המין. ממצאים מצביעים כי בחינוך העל-יסודי משתלבות בנות מזרחיות במסלול העיוני יותר מן הבנים בני עדתן (Kfir, 1988). אי לכך, בדיקת השערות המחקר מחייבת התייחסות נפרדת לבני שני המינים.

שיטת המחקר

יחידת הניתוח – היישוב

המחקר מתבסס על ניתוחים אמפיריים, בהם היישוב מהווה את יחידת הניתוח. כבסיס לבחירת היישובים הכלולים במדגם שימשו 61 היישובים העירוניים, ובכללם – 29 ערי פיתוח, המנותחים במחקרם של יער והלר (1977). על-פי עדות החוקרים, יישובים אלה מקיפים כמעט את כל אוכלוסיית היישובים העירוניים בישראל, פרט לערים הגדולות. כמתחייב מאופי המחקר הנוכחי, הוצאו מתוך המדגם של יער והלר יישובים שבהם לא קיים בית-ספר תיכון. כתוצאה מכך צומצם מספר ערי הפיתוח ל-27, ומספר הערים ה"רגילות" ל-23. למדגם שחקרנו הוספנו 8 ערים "רגילות", אשר לא נכללו במדגם המקורי (המתבסס על זיווג ערי פיתוח וערים "רגילות", הדומות להן במאפיינים רלוונטיים). המטרה היתה להגיע למיצוי טוב יותר של אוכלוסיית היישובים העירוניים בישראל. המדגם הסופי מורכב, אם כן, מ-58 יישובים עירוניים.

שלוש הערים הגדולות נמצאו בלתי-מתאימות לניתוח הנוכחי, כיוון שהן כוללות מספר רב של בתי-ספר, שביניהם קיימת שונות ניכרת מבחינת ההרכב החברתי של התלמידים. מכך עולה, כי התחרות על החינוך העיוני ביישובים גדולים חייבת להתרכז ברמת שכונת המגורים, וניתוח ברמת היישוב עשוי להביא למסקנות שגויות (ר' גם Shavit, 1990).

משתני המחקר

היישובים הנכללים בניתוח מוגדרים על-ידי מספר מאפיינים רלוונטיים; חלק ממאפיינים אלה משמשים משתנים תלויים בניתוח, והאחרים – משתנים מסבירים.

מאפייני יישובים המשמשים כמשתנים תלויים

א. שיעור התלמידים ביישוב הלומדים במסלול העיוני, בהשוואה לשיעורם במסלול המקצועי. שיעור זה מחושב על-ידי חלוקת מספר התלמידים ביישוב, הלומדים במסלול העיוני, במספר המקביל של תלמידים במסלול המקצועי. הגדרה זו של סיכויים מקובלת במסגרת הניתוח הלוגי-לינארי (Knoke & Burke, 1980);

ב. הסיכוי היחסי של תלמיד מזרחי להשתלב במסלול העיוני, בהשוואה לתלמיד אשכנזי;

ג. הסיכוי היחסי של מזרחיים מרובד חברתי נמוך יחסית להשתלב במסלול העיוני. חישוב המדדים ב' ו-ג' מתבסס על יחס סיכויים (Cross-Product-odds-Ratio). יחס הסיכויים מחושב כדלקמן:

$$\frac{F_{11} \times F_{22}}{F_{12} \times F_{21}}$$

כאשר מחושב מדד ב', אזי:

F_{11} = מספר התלמידים המזרחיים, הלומדים במסלול העיוני.

F_{22} = מספר התלמידים האשכנזים, הלומדים במסלול המקצועי.

F_{12} = מספר התלמידים המזרחיים, הלומדים במסלול המקצועי.

F_{21} = מספר התלמידים האשכנזים, הלומדים במסלול העיוני.

מוצא התלמידים מוגדר על-פי ארץ הלידה שלהם, וכאשר מדובר בילידי ישראל, מוגדר המוצא על-פי יבשת הלידה של האב. תלמידים שאביהם ילידי ישראל, ואשר דפוסי ההסללה שלהם דומים לאלה של יוצאי אירופה-אמריקה (ראה, למשל, יוגב ואיילון, 1988), צורפו לצורך החישובים לקבוצת התלמידים האשכנזים. יחס הסיכויים נמצא כמתאם מלא עם מקדם האינטראקציה המשולשת, המתקבל במודל הלוג-לינארי הֶזְוִי, המחושב להתפלגות המשותפת של מוצא עדתי, מסלול לימודים וישוב מגורים (Fossett & Swicegood, 1982; Semyonov, Hoyt & Scott, 1984). מדד זה, אשר אינו מושפע מההתפלגויות השוליות של המשתנים השונים, ישמש לאומדן עוצמת הקשר בין מוצא עדתי למסלול לימודים בכל אחד מהישובים.

מדד ג' מחושב בדרך דומה, כאשר:

F_{11} = מספר התלמידים המזרחיים מרובד חברתי נמוך, הלומדים במסלול העיוני.

F_{22} = מספר התלמידים המזרחיים מרובד חברתי גבוה, הלומדים במסלול המקצועי.

F_{12} = מספר התלמידים המזרחיים מרובד חברתי נמוך, הלומדים במסלול המקצועי.

F_{21} = מספר התלמידים המזרחיים מרובד חברתי גבוה, הלומדים במסלול העיוני.

ההבחנה בין רובד חברתי נמוך לגבוה מתבססת על השכלת אבי התלמיד(ה): כאשר השכלת האב יסודית ומטה, מוגדרים התלמידים כבני רובד חברתי נמוך, וכאשר השכלתו על-יסודית ומעלה, הם מוגדרים כבני רובד חברתי גבוה. המדד אומד, אם כן, את משקל הרובד החברתי בקביעת מסלול הלימודים בכל אחד מהישובים. כל אחד מהמדדים שלעיל ישמש, בצורתו הלוגריתמית, כמשתנה התלוי בניתוחי תסוגה (רגרסיה). הטרנספורמציה הלוגריתמית נועדה להציג בצורה ברורה יותר את המדדים. לוגריתמוס היחס יהיה שווה ל-0 במצב של תהליך הסללה שוויוני, דהיינו, מצב של העדר קשר בין התכונה השייכות לבין מסלול הלימודים; ערך שלילי עולה של המדד יצביע על עלייה בנחיתות היחסית של הקבוצה החלשה. בכך הופך יחס הסיכויים דומה בתכונותיו למדדי קשר מוכרים יותר.

מאפייני יישובים המשמשים כמשתנים בלתי-תלויים

א. גודל מערכת החינוך ביישוב (על-פי מספר התלמידים). הכללת משתנה זה בניתוח מתבססת על ממצאי מחקרים, לפיהם מערכות חינוך גדולות מציגות מבנה הזדמנויות עדיף, שכן יש ביכולתן להציע מגוון של עמדות יוקרתיות, המותאמות לכישוריהם הספציפיים של התלמידים השונים (ענבר, רש ואדלר, 1985).

ב. הגדרת היישוב כעיר פיתוח (מקודד כ־1) או כעיר "רגילה" (מקודד כ־0). ההגדרה מבוססת, כאמור, על זו של יער והלר (1977). עם זאת, ברור כי לא קיימת הסכמה בדבר זהות היישובים המהווים את ערי הפיתוח (אפרת, 1987), וההגדרה המשמשת במחקר הנוכחי אינה היחידה. הגדרה זו הועדפה, מכיוון שהיא נקבעה על-ידי ועדה בין-משרדית, עובדה העוקפת, במידת מסוימת, הברלים בהגדרות של משרדי ממשלה שונים (יער והלר, 1977).

ג. אחוז בתי הספר הממלכתיים-דתיים ביישוב מתוך כלל בתי-הספר הקיימים בו. ארבעה משתנים מייצגים את אפיוני האוכלוסייה ביישובים השונים: הכנסה חודשית ממוצעת ביישוב, השכלה ממוצעת ביישוב (על-פי מספר שנות לימוד), ממוצע יוקרה תעסוקתית ביישוב (על-פי סולם טיירי [1981] למדידת יוקרה תעסוקתית בישראל), ואחוז התלמידים המזרחיים במערכת החינוך התיכון ביישוב, כאשר ילידי אסיה-אפריקה או בנים ובנות לאבות ילידי יבשות אלה מוגדרים כמזרחיים. שלושת האפיונים הראשונים (אשר מקדמי המתאם ביניהם גבוהים ביותר – מעל 0.85) צורפו למדד המבטא את סטטוס היישוב. שלושה מאפיינים אלה מהווים מדדים מקובלים לסטטוס היישוב במחקר הריבוד החברתי של יישובים (ראה, למשל, Stahura, 1987). לצורך חישוב מדד סטטוס היישוב שוקל כל משתנה (בערכו המתוקנן) בציונו הגורמי, אשר התקבל בניתוח גורמים בשיטת ה- principal component analysis.

אחוז המזרחיים במערכת החינוך התיכון ביישוב נמצא במתאם גבוה ביותר (0.74-) עם סטטוס היישוב. מתאם גבוה זה יוצר בעיה של מולטי-קולינאריות (multicollinearity), שהיא חמורה במיוחד במדגם כה קטן. כדי להתגבר על כך, משמש סטטוס היישוב, מנוכה מאחוז המזרחיים בו, כמשתנה מסביר בניתוחי התסוגה המרוכה. מדד הסטטוס הנכלל בניתוחי התסוגה המרוכה הוא אפוא ערך השארית של הרגרסיה הפשוטה של סטטוס היישוב על אחוז המזרחיים בו. ערך השארית חולק בסטיית התקן שלו, כך שהמדד הסופי הוא משתנה מתוקנן בעל ממוצע 0 וסטיית תקן 1.

מאפיין נוסף של היישובים, העשוי להיות משמעותי בהקשר הנוכחי, ואשר אינו נכלל משיקולים של מולטי-קולינאריות, הוא מיקומו של היישוב, המייצג את השתייכותו למרכז או לפריפריה. המשתנה המייצג מאפיין זה (מרחק מהעיר הגדולה הקרובה) נמצא במתאם של 0.62. עם הגדרת היישוב כעיר פיתוח (לעומת עיר "רגילה"), ולכן לא ייכלל בניתוח הרב-משתני. סדרה של משוואות, אשר כללו את מיקום היישוב כמשתנה מסביר נוסף, הבהירה כי למשתנה זה אין השפעה משמעותית על המשתנים התלויים.

כל הניתוחים נערכו בנפרד לבנים ולבנות. כאמור, בתהליך ההסללה יש לבנות המזרחיות עדיפות על פני בני עדתן. הניתוחים הנפרדים נערכו כדי לפקח על עדיפות זו.

מקור הנתונים

המקור לנתונים המתייחסים למערכות החינוך ביישובים הוא קובצי התלמידים של משרד החינוך והתרבות, משנת 1982. קבצים אלה כוללים מידע על כל התלמידים בחינוך העל-יסודי (כיתות י', י"א, י"ב). הקבצים כוללים: מידע על היישוב בו לומד כל תלמיד, מסלול לימודיו, הכיתה, המין, ארצות הלידה של ההורים ומספר שנות הלימוד שלהם. לצורך העיבודים הסטטיסטיים הורכב, על סמך קובץ התלמידים, קובץ חדש, אשר המידע הכלול בו הוא מצרפי, ומתייחס ליישובים ולא לתלמידים. לצד הנתונים על מערכת החינוך כולל הקובץ החדש נתונים המתייחסים למאפייני היישובים (ראה לעיל). נתונים אלה מבוססים על מפקד האוכלוסין והדיר, 1983.

ממצאים

מאפייני היישובים

מערכת הקשרים בין מאפייני היישובים מוצגת בלוח 1.

לוח 1: מתאמי פירסון בין מאפייני היישובים (N=58)

מאפייני היישוב	עיר פיתוח	גודל היישוב	סטטוס היישוב	% תלמידים מזרחיים בתיכון	% בתי-ספר ממ"ד
מיקום	.62*	-.30*	-.16	.18*	.13
עיר פיתוח	-	-.33*	-.35*	.43*	.03
גודל מערכת החינוך ביישוב		-	.40*	-.41*	-.20*
סטטוס היישוב			-	-.74*	-.41*
% תלמידים מזרחיים בתיכון				-	.43*

* $p < .05$

הלוח מצביע על הקשרים ההדוקים בין ההרכב העדתי והחברתי של היישוב לבין מאפיינים אחרים: יישובים בעלי סטטוס נמוך ובעלי אחוז גבוה של תלמידים מזרחיים בחינוך התיכון מוגדרים יותר כערי פיתוח ומאופיינים במערכות חינוך קטנות יותר, אך בשיעור גבוה יותר של בתי-ספר ממלכתיים-דתיים. נתון אחרון זה מעניין במיוחד, שכן הוא מראה כי החינוך הממלכתי-דתי, בעל הדימוי האליטיסטי, מפותח יותר ביישובים פחות מבוססים. עם זאת, יש לציין, כי לאחר ניכוי אחוז התלמידים המזרחיים הלומדים בבתי-הספר התיכוניים, ממדד הסטטוס, מתאפס המתאם שבין סטטוס היישוב לבין שיעור בתי-הספר הממלכתיים-דתיים. ניתן להסיק, כי תפוצתו הרבה יותר של החינוך הממ"ד ביישובים הפחות מבוססים נובעת בעיקר מהרכבם העדתי. מסקנה זו עולה בקנה אחד עם ממצאים קיימים, לפיהם החינוך הממ"ד נפוץ יחסית בקרב יוצאי אסיה-אפריקה (חן, 1975; רש, 1989; Yogev & Chen, 1985).

ארגון תהליך הלמידה

חלק זה של הממצאים מתייחס למבנה ההזדמנויות החינוכיות ביישובים, הנובע מארגון תהליך הלמידה. במלים אחרות, הניתוח מתמקד באיתור מאפייני היישובים, המציעים לתלמידיהם שיעורים גבוהים יחסית של כיתות עיוניות. המשתנה המרכזי בחלק זה של הניתוח הוא ההיקף היחסי של החינוך העיוני ביישוב. משתנה זה נמדד בעזרת לוגריתמוס המנה — $\frac{F_1}{F_2}$, כאשר F_1 מתייחס למספר תלמידי החינוך העיוני ביישוב, ו- F_2 למספר

תלמידי המסלול המקצועי. ההיבט התיאורי של משתנה זה (להלן: עיוני / מקצועי) ומערכת הקשרים בינו לבין מאפייני היישובים מוצגים בלוח 2, בו מופיעים גם ניתוחי התסוגה המרובה, שיתוארו להלן.

לוח 2: מקדמי תסוגה מטריים (b) ומתוקננים (β) לניכוי לוגריתמוס היחס עיוני/מקצועי, על-פי מאפייני היישוב, ומקדמי מתאם (פירסון) בין היחס (לוג). לבין המאפיינים ($N=58$)

מאפייני היישוב	b	β	r
סטטוס היישוב ¹	.15*	.30	.38*
% בתי-ספר מ"ד	-.09	-.05	-.23*
גודל מערכת החינוך ביישוב ²	.04	.10	.33*
עיר פיתוח	-.05	-.06	-.26*
% תלמידים מזרחיים בתיכון	-.80*	-.34	-.47*
ממוצע היחס = -.69		$a = -.16$	
$SD = 1.48$		$R^2 = .38$	

- 1 מחושב בניכוי אחוז המזרחיים ביישוב.
 2 מחושב כמספר התלמידים במערכת החינוך ביישוב כפול 10^{-3} .
 * $p < .05$

לוח 2 מצביע על דומיננטיות החינוך המקצועי, בהשוואה לעיוני, ביישובים הכלולים במחקר. היצע החינוך העיוני הוא רק כמחצית מהיצע החינוך המקצועי. ממצא זה חורג מהדפוס המאפיין את כלל מערכת החינוך בישראל, לפיו שיעור התלמידים בשני המסלולים דומה (יוגב ואילון, 1988). ממצא זה מבהיר, כי היישובים העירוניים הקטנים והבינוניים מציעים מבחר מצומצם יחסית של מסלולים עיוניים. המתאם החיובי המובהק (.33) בין גודל מערכת החינוך לבין היחס עיוני / מקצועי בתוך היישובים הקטנים יחסית, שנותחו במחקר הנוכחי, מחזק מסקנה זאת.

מקדמי המתאם מצביעים על הקשר ההדוק בין סטטוס היישוב, הרכבו העדתי וגודלו מחד גיסא, לבין ההזדמנויות המוצעות על-ידי מערכת החינוך, מאידך גיסא. היחס עיוני / מקצועי נמצא במתאם שלילי גבוה במיוחד עם אחוז התלמידים המזרחיים במערכת החינוך התיכון. כן קיימים מתאמים נמוכים יותר (אך עדיין מובהקים) בין יחס זה לבין סטטוס היישוב וגודלו (.47, .38, ר² = .33, בהתאמה). מכאן שבהתאם למשוער, יישובים מבוססים, גדולים, ואשר בהם שיעור גבוה של תלמידים אשכנזים — מציעים הזדמנויות עדיפות לתלמידים המתגוררים בהם.

במטרה להעריך את החשיבות היחסית של המאפיינים השונים בקביעת היקף החינוך העיוני בהשוואה לחינוך המקצועי ביישוב, נערך ניתוח תסוגה, בו שימש לוגריתמוס היחס עיוני / מקצועי כמשתנה תלוי. תוצאות ניתוח התסוגה, המוצגות בלוח 2, מצביעות על המרכזיות

של סטטוס היישוב ושל הרכבו העדתי בקביעת ההיקף היחסי של החינוך העיוני. מתברר כי ביישובים בעלי אוכלוסייה מבוססת קיים שיעור גדול יחסית של מקומות במסגרות חינוך עיוניות, וכי אחוז גבוה של תלמידים אשכנזים קשור לשיעור גדול יותר של מקומות כאלה, בלא קשר לסטטוס היישוב. מכאן שמעבר למשאבים העדיפים, הקשורים ביישובים עתירי סטטוס, ההזדמנויות החינוכיות ביישוב קשורות במישרין לגורם העדתי.

ניתן להציע מספר סיבות לקיומו של קשר זה. ייתכן כי הורים אשכנזים עומדים ביתר תוקף על כך שילדיהם ישתלבו במסגרות עיוניות. בנוסף לכך, ייתכן שהמערכת מתייחסת אל התלמידים האשכנזים, אשר בדרך-כלל הישגיהם הלימודיים גבוהים יותר (Yogev, 1981), כאל מועמדים מתאימים יותר למסגרות עיוניות, ועקב כך היא מציעה שיעור גדול יחסית של מקומות במסגרות העיוניות ביישובים בהם חלקם של התלמידים האשכנזים גדול יותר. שלושת המאפיינים האחרים שנכללו בניתוח התסוגה – גודל מערכת החינוך, אפיון היישוב כעיר פיתוח ושיעור בתי-הספר הממלכתיים-דתיים ביישוב – לא נמצאו כבעלי השפעה משמעותית על היצע החינוך העיוני ביישוב (בהשוואה למקצועי). בהתייחס למשתנה גודל מערכת החינוך, המסקנה היא שהיקפו הגדול יותר של חינוך עיוני ביישובים הגדולים יחסית נובע מהרכבם העדתי והחברתי, ולא מגורמים הקשורים בגודל עצמו. אשר לאפיון היישוב כעיר פיתוח – היישובים הפחות מבוססים מציעים לתלמידיהם מספר קטן יחסית של מקומות במסגרות העיוניות, ללא קשר הדוק להגדרה הפורמלית של היישוב כעיר פיתוח או כעיר "רגילה". מהעדר ההשפעה של שיעור בתי-הספר הממלכתיים-דתיים ניתן להסיק, כי בניגוד למשוער, שיעור גדול יותר של בתי-ספר דתיים ביישוב אינו כרוך בהכרח בהרחבת החינוך העיוני, לפחות בכל הנוגע ליישובים עירוניים קטנים וכינוניים. השאלה העולה בשלב זה היא: האם מספר רב יותר של מסגרות לימוד עיוניות יוקרתיות ביישוב מציע סיכויים עדיפים לכל הקבוצות החברתיות המתגוררות בו? המשך הניתוח יתמקד בהיבטים שונים של שאלה זו.

מאפייני היישוב והשוואת סיכוייהם של תלמידים מזרחיים ואשכנזים להשתלב במסלול העיוני

בשלב זה תיבחן השערת המחקר הראשונה, לפיה ייהנו התלמידים המזרחיים מיתרון יחסי ביישובים הפחות מבוססים, המאופיינים בהומוגניות חברתית-כלכלית ועדתית, עקב מיעוט מתחרים על המסגרות היוקרתיות, למרות ששיעורן של אלה נמוך יחסית מלכתחילה. השערה זו נבדקה באמצעות חישוב יחס הסיכויים, כפי שתואר לעיל. כזכור, יחס זה (להלן, 'יחס מזרחיים / אשכנזים') נמצא במתאם מלא עם האינטראקציה המשולשת בין מוצא, מסלול לימודים ויישוב מגורים. יחס זה מבטא את הסיכוי היחסי של תלמידים מזרחיים להשתלב במסלולים העיוניים, בהשוואה לעמיתיהם האשכנזים. ערך גבוה יותר מציין שיפור בנחיתות היחסית של התלמידים המזרחיים. הניתוח נערך לבנים ולבנות בנפרד, וממצאיו מוצגים בלוח 3.

הערכים השליליים של לוגריתמוס ממוצעי היחס מזרחיים / אשכנזים מורים, כי בקרב שני

לוח 3: מקדמי חסוגה מטריים (b) ומתוקננים (β) לניבוי לוגריתמוס יחס הסיכויים מזרחיים/אשכנזים, על-פי מאפייני היישוב, ומקדמי מהאם (פירסון) בין יחס הסיכויים (לוג.) לבין המאפיינים, לבנים ולבנות

מאפייני היישוב	בנות ¹ (n=57)			בנים ¹ (n=55)		
	r	β	b	r	β	b
סטטוס היישוב ²	-.41*	-.51	-.35*	-.50*	-.47	-.30*
% בתי-ספר ממ"ד	-.17	-.25	-.58*	-.11	-.16	-.36
גודל מערכת החינוך						
ביישוב ³	-.12	-.01	-.01	-.17	-.01	-.01
עיר פיתוח	.05	-.05	-.07	.23*	.15	.19
% תלמידים מזרחיים						
בחינוך התיכון	.10	.15	.51	.18	.09	.28
			-.90			-.81
			.33			.30
a						
R^2						
		בנות		בנים		
		-.83		-.68		מוצע היחס (לוג.)
		.68		.64		SD
		-.63		-1.26		מוצע עיוני/מקצועי (לוג.) - מזרחיים
		.55		.43		SD
		.24		-.60		מוצע עיוני/מקצועי (לוג.) - אשכנזים
		.82		.76		SD

- 1 הירידה במספר היישובים נובעת מהעדר אפשרות להגדיר את המדד ביישובים בהם לא נמצאו תלמידים אשכנזים במסלול העיוני.
 - 2 מחושב בניכוי אחוז המזרחיים ביישוב.
 - 3 מחושב כמספר התלמידים במערכת החינוך ביישוב כפול 10^{-3} .
- * $p < .05$

המינים לאשכנזים יש יתרון על פני המזרחיים, אך יתרון זה בולט במיוחד בקרב הבנות. כדי לבחון את התהוותו של דפוס זה, מוצג בלוח לוגריתמוס היחס עיוני / מקצועי לארבעת הצירופים של מין ומוצא. הנתונים מראים, כי ערכו של המדד נמוך במיוחד בקבוצת הבנים המזרחיים, דהיינו, קבוצה זו מאופיינת בשיעורי השתתפות נמוכים במיוחד בחינוך העיוני. בקבוצה זו מתגלה גם שונות נמוכה ביותר של היחס, המבהירה כי הכנים המזרחיים שומרים על ייצוג נמוך בחינוך העיוני, ללא קשר הדוק למבנה ההזדמנויות החינוכיות במקומות מגוריהם. הקבוצה בעלת שיעורי ההשתתפות המרביים בחינוך העיוני היא קבוצת הבנות האשכנזיות. הערך החיובי של המדד מבהיר, כי רק בקבוצה זו שיעורי ההשתתפות בחינוך העיוני גבוהים מאלה שבחינוך המקצועי. השונות של המדד המתייחס לקבוצה זו היא גבוהה במיוחד, עובדה המרמזת כי סיכויי הבנות האשכנזיות להשתלב בחינוך העיוני רגישים במיוחד למבנה ההזדמנויות החינוכיות ביישוב המגורים. הממוצעים המפורטים

מבהירים אפוא כי נחיתותן הכולטת של הבנות המזרחיות, בהשוואה לבנות-מינן האשכנזיות, נובעת מייצוגן העדיף של האחרונות בחינוך העיוני. השוואה בין-מינית בתוך הקבוצה המזרחית חוזרת ומאשרת ממצאים קודמים בדבר יתרונן של הבנות בתהליך ההסללה.

עיון בלוח 3 מראה כי קיים מתאם שלילי מובהק בין יחס הסיכויים מזרחיים / אשכנזים לבין סטטוס היישוב – הן אצל בנים והן אצל בנות. מכאן ניתן להסיק, כי אכן ביישובים הפחות מבוססים חל שיפור משמעותי בנחיתותם היחסית של התלמידים המזרחיים, בנים ובנות גם יחד. במלים אחרות, משקל המוצא העדתי בקביעת מסלול הלימודים של התלמיד קטן עם הירידה בסטטוס היישוב. לא נמצא מתאם מובהק בין יחס הסיכויים לבין יתר המשתנים, פרט למתאם שבין יחס זה לבין אפיון היישוב כעיר פיתוח, וגם זאת – בקרב הבנים בלבד. ניתוחי התסוגה, בהם מהווה היחס מזרחיים / אשכנזים משתנה תלוי, מוצגים גם הם בלוח 3. נתוני הלוח מאששים את השערת המחקר הראשונה. המשתנה הדומיננטי בשתי המשוואות הוא סטטוס היישוב, אשר השפעתו, בשתייהן, שלילית ומובהקת. כלומר, גם לאחר פיקוח על מאפיינים נוספים, נשמר הדפוס לפיו ביישובים הפחות מבוססים חל שיפור בנחיתות היחסית של התלמידים המזרחיים. מצאנו קודם לכן, כי ביישובים הפחות מבוססים קיים שיעור קטן יותר של מסגרות עיוניות. במקביל מתברר, כי שיעור נמוך זה מלווה בתחרות מתונה יותר. כתוצאה מכך, וכמשוער, דווקא באותם יישובים מתמתן הפער העדתי.

ממצאי הלוח גם מבהירים את אופיו הבלתי-שוויוני של החינוך הממ"ד. מתברר, כי ללא קשר לסטטוס היישוב, גדלה נחיתותן של התלמידות המזרחיות ביישובים בהם נפוץ יותר החינוך הממ"ד. לוח 1 הצביע על המתאם הניכר בין אחוז המזרחיים במערכת החינוך התיכון לבין אחוז בתי-הספר הדתיים המצויים במערכת זו. מתאם זה מבהיר, כי החינוך הדתי פונה במיוחד לתלמידים המזרחיים. מכאן, שהחינוך הממ"ד תורם לעלייה בנחיתות היחסית של הקבוצה החברתית המהווה את אוכלוסיית היעד המרכזית שלו.¹

מאפייני היישוב והחשיבות היחסית של סטטוס המוצא של התלמיד המזרחי

בחלק זה של הניתוח נבדקת השערת המחקר השנייה, המתמקדת בקשר שבין מאפייני היישובים לבין משקל רקעו החברתי של התלמיד המזרחי בקביעת מבחר ההזדמנויות הפתוח בפניו. על-פי ההשערה, כזכור, לרקעו החברתי הכלכלי העדיף של התלמיד המזרחי

1 ניתן לטעון, כי הממצא נובע מהשיעור הגבוה יחסית של טעוני-טיפוח במגזר הממ"ד. טענה זו אכן נראית משכנעת, לאור העדרו של משתנה המתייחס במישרין לאחוז טעוני-טיפוח ביישוב. עם זאת, יש לזכור כי השפעת היקף החינוך הממ"ד קיימת לאחר פיקוח על אחוז התלמידים המזרחיים במערכת החינוך ביישוב ועל הסטטוס של היישוב. הגדרת המושג 'טעון-טיפוח' עברה שינויים במשך השנים, ועדיין נתונה לוויכוח (סבר ואדלר, 1988). עם זאת, ברור כי מוצא עדתי ומיצב חברתי-כלכלי מהווים מרכיבים של מדד הטיפוח או, לחילופין, קורלטים מובהקים שלו. כתוצאה מכך, הפיקוח על הרכבו העדתי והחברתי-כלכלי של היישוב מהווה, למעשה, פיקוח עקיף, חלקי לפחות, על שיעור טעוני-טיפוח בו.

יהיה משקל משמעותי ביישובים מבוססים, מאחר שבהם הוא נאלץ להתחרות על המסגרות העיוניות היוקרתיות עם בני שכבות מבוססות.

המדד המרכזי בחלק זה של הניתוח הוא יחס הסיכויים, המייצג את הסיכוי של תלמיד(ה) מזרחי(ת) ממעמד חברתי-כלכלי נמוך להשתלב במסלול העיוני, בהשוואה לתלמיד(ה) מזרחי(ת) ממעמד מבוסס יותר (להלן: 'יחס נמוך/גבוה'). לוח 4 מציג את ההיבט התיאורי של המדד, לבנים ולבנות בנפרד, את מקדמי המתאם בינו לבין מאפייני היישובים, וניתוחי תסוגה, בהם מדד זה מהווה משתנה תלוי.

לוח 4: מקדמי תסוגה מטריים (b) ומתוקננים (β) לניכוי לוגריתמוס יחס הסיכויים נמוך/גבוה, על-פי מאפייני היישוב, ומקדמי מתאם (פירסון) בין יחס הסיכויים (לוג). לבין המאפיינים, לבנים ולבנות

מאפייני היישוב	בנות (n=58) ¹			בנים (n=58) ¹		
	r	β	b	r	β	b
סטטוס היישוב ²	-.26*	-.28	-.38*	.06	.07	.09
% בתי-ספר ממ"ד	.01	.06	.26	-.00	.19	-.77
גודל מערכת						
החינוך ביישוב ³	-.00	.02	.01	.10	.18	.17
עיר פיתוח	-.03	.01	.03	-.11	-.28	-.67*
% תלמידים מזרחיים						
בחינוך התיכון	-.07	-.13	-.86	.26*	.55	3.17*
a			-.38			-2.55
R ²			.08			.20
ממוצע היחס (לוג.)			-.81			-.86
SD			1.32			1.19

1 מתייחס למספר היישובים.

2 מחושב בניכוי אחוז המזרחיים ביישוב.

3 מחושב כמספר התלמידים במערכת החינוך ביישוב כפול 10^{-3} .

* $p < .05$.

ממוצעי יחס הסיכויים לבנים ולבנות שווים למעשה בגודלם. משתמע מכך כי ממוצע האינטראקציה בין סטטוס המוצא, מסלול הלימודים ויישוב המגורים דומה אצל בני שני המינים. לשון אחר, בממוצע, השפעת סטטוס המוצא של התלמיד המזרחי על מסלול הלימודים שלו דומה בקרב בני שני המינים. עם זאת, כיוון ששיעורי ההשתתפות של הבנים המזרחיים בחינוך העיוני נמוכים ביותר, ולאור העובדה שמיצב חברתי-כלכלי נמוך מפחית את סיכויי ההשתלבות במסלול העיוני (כמשתמע מיחס הסיכויים), ניתן להסיק כי שיעורי

ההשתתפות בחינוך העיוני של בנים מזרחיים, ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, נמוכים במיוחד. ערך גבוה יותר של יחס הסיכויים מבטא פער קטן יותר בין תלמידים בעלי רקע שונה, כלומר, עלייה בערך יחס הסיכויים פירושה כי המיצב החברתי-כלכלי של ההורים פחות משמעותי בקביעת ההזדמנויות החינוכיות הפתוחות בפני בניהם ובנותיהם. על רקע זה ברור כי כיווני הקשר בין לוגריתמוס יחס הסיכויים לבין מאפייני היישובים תואמים את ההשערה.

המשתנה המרכזי בקביעת יחס הסיכויים בקרב הבנות הוא סטטוס היישוב. המתאם השלילי מורה כי יחס הסיכויים קטן עם העלייה בסטטוס היישוב, כלומר, סיכוייהן היחסיים של תלמידות מזרחיות ממעמד חברתי נמוך להשתלב בחינוך העיוני גדלים ביישובים הפחות מבוססים. כאמור, יישובים מבוססים מציעים יותר מקומות במסגרות עיוניות. הנחיתות היחסית של בנות אלה ביישובים המבוססים מלמדת כי הן אינן מפיקות יתרון רב מהיצע זה. לעומת זאת, ביישובים בהם יש היצע דל יותר של מקומות במסגרות עיוניות, מצבן של בנות אלה טוב יחסית, משום שהן מתחרות על מקומות אלה עם תלמידים הדומים להן יותר במאפיינים החברתיים.

המשתנה המרכזי בקביעת יחס הסיכויים בקרב הבנים הוא אחוז התלמידים המזרחיים בחינוך התיכון — המקדם החיובי מציינ כי עלייה באחוז זה משפרת את הנחיתות היחסית של הבנים המזרחיים נמוכי-הסטטוס. ממצא זה מעניין במיוחד, כיוון שהוא היחיד המצביע על דומיננטיות מוחלטת של ההרכב העדתי בקביעת הסיכויים להשתלב בחינוך העיוני. כדי לעמוד על משמעותו יש לזכור, כי הבנים המזרחיים מיוצגים פחות מן הקבוצות האחרות בחינוך העיוני. נחיתותם בולטת במיוחד בקרב בעלי הסטטוס החברתי-כלכלי הנמוך, אשר קרוב לוודאי, נתפסים מלכתחילה כמועמדים לחינוך המקצועי. נראה כי לבני קבוצה זו סיכוי מסוים להתנתק מהתווית הקושרת אותם לחינוך המקצועי, דווקא בסביבה מזרחית. בסביבה כזו ייתכן שרב יותר הסיכוי כי יתייחסו אליהם כאל פרטים, ולא מנקודת-ראות סטריאוטיפית כאל קבוצה בעלת מאפיינים ברורים מראש.

מרכזיות המשתנה 'אחוז המזרחיים בחינוך התיכון' בקביעת יחס הסיכויים נמוך/גבוה בקרב הבנים באה לידי ביטוי גם מבחינות נוספות. בין יחס הסיכויים לבין שני מאפיינים אחרים של היישוב — אחוז בתי-ספר ממלכתיים-דתיים ואפיון כעיר פיתוח — אין, למעשה, כל קשר. המתאמים האפסיים בין שני המשתנים האחרונים לבין היחס הופכים, לאחר פיקוח על אחוז התלמידים המזרחיים, לקשר שלילי מובהק — כאשר מדובר באפיון כעיר פיתוח, ולקשר שלילי, המצוי על גבול המובהקות הסטטיסטית — כאשר מדובר באחוז בתי-ספר ממלכתיים-דתיים. הממצא האחרון מרמז כי לחינוך הדתי השפעה בלתי-שוויונית על סיכויי בנים מזרחיים בני סטטוס שונה להשתלב בחינוך העיוני. ההשפעה השלילית של האפיון כעיר פיתוח מלמדת כי לאחר פיקוח על אחוז התלמידים המזרחיים בחינוך התיכון יישובים אשר אינם מוגדרים כערי פיתוח מגלים מגמה שוויונית יותר.

דיון מסכם

מחקר זה התמקד בשאלת הקשר בין מבחר ההזדמנויות החינוכיות ביישובים לבין הפער העדתי. התפיסה המקובלת בנושא זה גורסת, כי ריכוזם של המזרחיים ביישובים בלתי-מבוססים, ובמיוחד בערי הפיתוח, תורם להתהוותו ולהנצחתו של הפער העדתי בישראל. מבלי לערער על הטענה, כי ביישובים הפחות מבוססים מבחר ההזדמנויות החינוכיות אמנם מוגבל יחסית, נבדקה כאן ההשערה, כי ביישובים אלה ניתן סיכוי יחסי גבוה יותר לתלמידים מזרחיים להשתלב בחינוך העיוני היוקרתי. השערה זו הסתמכה על ההנחה, כי ביישובים הפחות מבוססים לא יהיה על התלמידים המזרחיים להתחרות עם בני שכבות מבוססות על המסגרות היוקרתיות.

ממצאינו העלו, כי יישוב המגורים אכן מהווה גורם רב-משקל בקביעת ההזדמנויות החינוכיות המוצעות לתלמידים. ההזדמנויות המוצעות לתלמידים מקבוצות אוכלוסייה שונות, כמו גם היתרון היחסי של תלמידים בעלי פרופיל חברתי עדיף, משתנים בהתאם למאפייני היישוב. הבולטים בין אלה האחרונים הם מאפיינים המייצגים את הרכב אוכלוסייתו מבחינה חברתית-כלכלית ועדתית גם יחד. מתברר, כי יישובים מבוססים אכן מציעים הזדמנויות חינוכיות עדיפות: ביישובים, המאופיינים באחד גבוה של תלמידים אשכנזים ובאוכלוסייה בעלת מוצעים גבוהים במדרים של השכלה, הכנסה ויוקרה תעסוקתית, מוצעים לתלמידים יותר מקומות בחינוך העיוני, בהשוואה למקצועי. עם זאת, התלמידים האשכנזים הם הנהנים העיקריים ממבחר הזדמנויות עדיף זה, ויתרונם על פני עמיתיהם המזרחיים עולה עם העלייה בפרופיל החברתי של היישוב. משום כך, דווקא ביישובים שבהם קיים מבנה הזדמנויות עדיף גדלה השפעת המוצא העדתי בקביעת סיכויי התלמידים להשתלב בחינוך העיוני. דפוס זה ממחיש את החשיבות המכרעת של התחרות על המסגרות היוקרתיות.

הממצאים מראים, כי ביישובים פחות מבוססים, בהם מצוי אחוז גדול של תלמידים מזרחיים בחינוך התיכון, הקצאת התלמידים בין מסלולי הלימוד מתבצעת באופן שוויוני יותר. שני משתנים שיוכיים – מיצב חברתי-כלכלי של המשפחה והמוצא העדתי – הידועים כבעלי השפעה ניכרת על תהליכי רכישה השכלה בישראל, מאבדים מחשיבותם ביישובים הפחות מבוססים, בהם התחרות על מסגרות חינוכיות יוקרתיות מתונה יחסית (ר' גם Shavit, 1990). ניתן לקבוע אפוא כי אי-השוויון המבוסס על גורמים שיוכיים בולט בעיקר ביישובים מבוססים, בהם קיים, כאמור, מבנה הזדמנויות עדיף.

כאמור במבוא, מחקרים המתמקדים בשוק העבודה ומחקרו של שביט מצביעים על ההרכב העדתי כגורם מכריע בקביעת ההזדמנויות הפתוחות בפני בני קבוצות חלשות. המחקר הנוכחי מבהיר כי כאשר מדובר במערכת החינוך, הגורם המכריע הוא ההרכב החברתי של היישוב, ולא הרכבו העדתי. השוליות היחסית של ההרכב העדתי מרמזת, כי התלמידים המזרחיים מתקשים להתחרות עם קאשכנזים, עקב מיצבם הכלכלי-חברתי העדיף של האחרונים, ואין נחיתותם נובעת מגורמים הקשורים במוצא עצמו.

יוצא-דופן בהקשר זה הוא הממצא לפיו הגורם העדתי הוא דומיננטי בקביעת שוויון ההזדמנויות בקרב בנים מזרחיים בני סטטוס שונה; כאמור, הבנים המזרחיים נמוכי-

הסטטוס מאופיינים בייצוג נמוך במיוחד במסלול העיוני. נראה, כי רק בסביבה הומוגנית מבחינה עדתית יש בכוחם להשתחרר מהתווית של מועמדים בטוחים למסלול המקצועי ולהשתלב, בשיעורים גבוהים יותר, במסלול העיוני.

גורם אחרון, אשר מן הראוי להתייחס אליו, הוא השפעתו הבלתי-שוויונית של החינוך הממ"ד על מבחר ההזדמנויות הפתוח בפני תלמידים ביישוב. דפוס השפעה זה יוצר מעין פרדוקס. בתי-ספר ממלכתיים-דתיים נפוצים במיוחד ביישובים בעלי אחוז גבוה של אוכלוסייה מזרחית. יישובים אלה מאופיינים, כאמור, בתהליכי הסללה שוויוניים יחסית. החינוך הממ"ד תורם, כמסתבר, לעלייה בנחיתות היחסית של הקבוצה המהווה את אוכלוסיית התלמידים המרכזית שלו, גם במסגרות בהן תהליכי ההסללה נוטים לשוויוניות יחסית.

ניתוח זה של ההזדמנויות החינוכיות ביישובים שונים מבהיר כי לא-השוויון בחינוך פנים לכאן ולכאן. אין ספק כי מדובר בתופעה מורכבת, המחייבת התייחסות להיבטים מגוונים. המחקר הנוכחי אינו סותר, כמובן, אמיתות מקובלות בדבר רמת הלימודים הנמוכה יחסית ביישובים הפחות מבוססים ובדבר שיעורי הנשירה הגבוהים הקיימים בהם. עם זאת, הממצאים מבהירים, כי כאשר מדובר בתלמידים המצליחים לשרוד עד לחטיבה העליונה, הרי ביישובים הפחות מבוססים, שבהם מצוי אחוז גבוה יותר של תלמידים מזרחיים, קיימים תהליכי הסללה שוויוניים יותר, וכך ניתנות הזדמנויות דומות לתלמידים ממוצא עדתי שונה ובעלי מיצב חברתי-כלכלי שונה. כן מתברר, כי כאשר מדובר בתלמידי החינוך העיוני המוגשים לבחינות הבגרות, שיעורי הזכאים לתעודת בגרות ביישובים בלתי מבוססים אינם שונים משמעותית מאלה שביישובים המבוססים.² עם זאת, ניתן להניח כי אין לימודים במסגרת המסלול העיוני ביישובים הפחות מבוססים כלימודים עיוניים ביישובים מבוססים, וסביר לשער, כי לתעודת הבגרות הנרכשת בתי-ספר ביישובים מבוססים סיכוי עדיף לעמוד בקריטריונים של המוסדות להשכלה גבוהה. נקודת-המוצא של הטענה בדבר עדיפות יחסית של לימודים ביישובים פחות מבוססים היא, כי לימודים במסלול העיוני ביישובים אלה עדיפים על-פני לימודים במסלול המקצועי ביישובים מבוססים, שכן בניגוד לחינוך המקצועי, החינוך העיוני מדגיש את ההשכלה ומעודד את תלמידיו להשיגה, ביישובים מבוססים ובלתי מבוססים כאחד. תמיכה בטענה זו ניתן לגלות

2 בעיתון הארץ (17.12.90) פורסם דו"ח של משרד החינוך, שעניינו שיעורי ההצלחה בבחינות הבגרות בתשמ"ט. לפי התפלגות היישובים בעלי אוכלוסייה של 10,000 נפש ומעלה. 48 מהיישובים הכלולים בדו"ח נכללים במדגם המחקר הנוכחי. בהנחה כי לא חל שינוי משמעותי בהרכב החברתי-כלכלי של היישובים ובהרכבם העדתי בין 1983 (המועד בו נאספו הנתונים על הרכב היישובים) לבין 1989, בדקתי את הקשרים בין שיעורי ההצלחה בבחינות הבגרות לבין הרכב היישובים. ממצאי ניתוחים אלה מורים על קשר חלש יחסית בין סטטוס היישוב והרכבו העדתי לבין אחוז הזכאים לתעודת בגרות מתוך כלל הנבחנים ביישוב. לעומת זאת, ישנו קשר הדוק בין מאפייני היישוב לבין אחוז המוגשים לבחינות הבגרות מתוך כלל תלמידי י"ב. מסתבר, אם כן, כי אותם תלמידים ביישובים הבלתי מבוססים, המצליחים להשתלב בחינוך העיוני (משימה לא קלה, כמשתמע ממצאי המחקר הנוכחי וגם מהניתוח שלעיל), הם בעלי סיכויים דומים לאלה של עמיתיהם ביישובים המבוססים לזכות בתעודת בגרות.

במצא לפיו צעירים מזרחיים, בוגרי המסלולים העיוניים, זוכים לייצוג יתר בין הפונים למכינות הקדם-אקדמיות במטרה להשלים או לשפר את תעודת הבגרות שבידיהם, לקראת השתלכות במערכת ההשכלה הגבוהה (שפירא, שילד ושביט, 1988). מסתבר, כי לימודים במסגרת החינוך העיוני משמעותיים במיוחד לתלמידים המזרחיים, שכן עמיתיהם האשכנזים פונים למסגרות הזדמנות שנייה, ללא קשר הדוק למסלול לימודיהם בבית-הספר התיכון.

כשלב זה מתעוררת השאלה, באיזו מידה ניתן ליישם את הממצאים, לאור המדיניות הקיימת של עידוד האינטגרציה בחינוך, לעומת שמירה על מסגרות הומוגניות. שאלה זו נוגעת, כמובן, לתלמידים מזרחיים המתקשים להתמודד עם אוכלוסייה מבוססת, שהרי אלה המצליחים להשתלב במסלולים עיוניים ביישובים מבוססים נהנים מיתרון ברור. במסגרת הדיונים בנושא זה נהוג כיום לשים את הדגש על ההשלכות החברתיות, ובייחוד על חשיבות המפגש בין תלמידים בעלי רקע שונה. מחקר זה אינו עוסק בשאלות אלה, אך ממצאיו מבהירים, כי המפגש הבין-עדתי המתקיים ביישובים מבוססים ובעלי הרכב עדתי הטרוגני נערך בתנאים בלתי שווים, כאשר התלמידים האשכנזים הם אלה המאיישים את חלק הארי של המסגרות העיוניות. ביישובים הפחות מבוססים, המאופיינים באחוז גבוה של תלמידים מזרחיים, מהווים המזרחיים את שכבת העלית, עובדה העשויה להשפיע לחיוב על דימוים העצמי וכתוצאה מכך — גם על רמת ציפיותיהם (יוגב ואילן, 1988). לסיכום ניתן לומר, כי המחקר הנוכחי מאיר זווית חיובית של המסגרות החינוכיות ביישובים הפחות מבוססים, וערי הפיתוח ביניהם, שאותה מן הראוי להביא בחשבון במסגרת ההתייחסות למגוון ההיבטים של האינטגרציה בחינוך.

ביבליוגרפיה

- אילון, ח' (1988). כבואה של העתיד: היבטים כלכליים של שאיפות בנים וכנות בתחום התעסוקה. מגמות, ל"א (2), 133-151.
- אפרת, א' (1987). ערי הפיתוח בישראל — עבר או עתיד? תל-אביב: הוצאת אחיאסף.
- ויינראוב, ד' וקראוס, ר' (1982). דיפרנציאציה חברתית ומקום מגורים: פיזור והרכב אוכלוסייה מרחביים וריבוד בישראל. מגמות, כ"ז (4), 367-381.
- חן, מ' (1975). 'ניעות-מטעם' ו'ניעות תחרותית' בחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי בישראל. מגמות, כ"ב (1), 5-19.
- חן, מ', כפיר, ד', ולוי, א' (1976). התמודדות עם הטרוגניות רמת ההישגים של התלמידים בחטיבות הביניים. מגמות, כ"ב (3), 296-379.
- חן, מ', לוי, א' ואדלר, ח' (1978). הליך ותוצאה במעשה החינוך: לתרומתה של חטיבת הביניים למעשה החינוך. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- טיירי, א' (1981). סטטוס תעסוקתי סוציו-כלכלי בחברה הישראלית. מגמות, כ"ז (1), 7-21.
- יוגב, א' ואילון, ח' (1982). השפעת המין והמוצא העדתי על ציפיות להשכלה גבוהה בישראל. מגמות, כ"ז (4), 349-366.
- יוגב, א' ואילון, ח' (1988). השפעת המוצא העדתי והמעמד החברתי על התמדה בלימודים בחינוך העל-יסודי. מגמות, ל"א (1), 16-34.

- יגב, א' ואילן י' (1988). דימוי עצמי ושאיפות השכלה בעיר פיתוח ובפרבריה הכפריים. עיונים בחינוך, 48, 96-83.
- יער, א' והלר, א' (1977). כושר קליטה של ערי פיתוח ויישובים עירוניים אחרים בישראל; מאפיינים מבניים ומצרפיים. משרד הקליטה, האגף לתכנון ולמחקר.
- מינקוביץ, א', דייזיס, ד' ובאשי, י' (1980). הישגי החינוך של בית-הספר היסודי בישראל. ירושלים: מאגנס.
- סבר, ר' ואדלר, ח' (1988). הטיפוח החינוכי בישראל — מטרת איסטרטגיות וקבוצות יעד. מגמות, ל"א (1), 15-5.
- ענבר, ד', רש נ' ואדלר, ח' (1985). עירוב עדתי, מאפייני בית-ספר ומורים. בתוך י' אמיר, ש' שרן ור', בן-ארי (עורכים), אינטגרציה בחינוך (עמ' 121-131). תל אביב: עם עובד, ספריה אוניברסיטאית.
- צוות מבית הספר לחינוך (1981). בין מרכז לפריפריה: מערכות חינוך בישוב פיתוח (נייר דיון מס. 81-4). המרכז לפיתוח ע"ש פנחס ספיר ליד אוניברסיטת תל-אביב.
- רש, נ' (1989). הצבה למסלול לימודים בבית-הספר התיכון בחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי. מגמות, ל"ב (1), 74-58.
- שפירא, ר', שילד, ע' ושביט, ר' (1988). לפני ההתחלה: סקר בוגרי מכינת קדם אקדמיות בישראל — דפוסי השכלה, קריירה, עמדות, הישגים ובעיות (נייר דיון 88-12). המרכז לפיתוח ע"ש פנחס ספיר ליד אוניברסיטת תל-אביב.

- BLALOCK, H.M. (1967). *Toward a Theory of Minority Group Relations*. New-York: Wiley.
- COLLINS, R. (1979). *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*. New York: Academic Press.
- FOSSETT, M. & SWICEGOOD, C.G. (1982). Rediscovering city differences in racial occupational inequality. *American Sociological Review*, 47, 681-689.
- GAMORAN, A. (1987). The stratification of high school learning opportunities. *Sociology of Education*, 60 (3), 135-155.
- HALLINAN M.T. & SORENSEN, A. B. (1983). The formation and stability of instructional groups. *American Sociological Review*, 48, 838-851.
- KFIR, D. (1988). Achievements and aspirations among boys and girls in high school: A comparison of two Israeli ethnic groups. *American Educational Research Journal*, 25 (2), 213-236.
- KNOKE, D. & BURKE, P.J. (1980). *Log Linear Models*. Beverly Hills: Sage.
- SEMYONOV, M. (1981). Effects of Community on status attainment. *The Sociological Quarterly*, 22, 359-372.
- SEMYONOV, M. (1988). Bi-ethnic labor markets, mono-ethnic labor markets and socioeconomic inequality. *American Sociological Review*, 53 (2), 256-266.
- SEMYONOV, M., HOYT, D.R. & SCOTT, R.I. (1984). Place, race, and differential occupational opportunities. *Demography*, 21, 258-270.
- SEMYONOV, M. & TYREE, A. (1981). Community segregation and the cost of ethnic subordination. *Social Forces*, 59, 649-666.
- SHAVIT, Y. (1984). Tracking and ethnicity in Israeli secondary education. *American Sociological Review*, 49 (2), 210-220.
- SHAVIT, Y. (1990). Arab and Jewish minorities in Israeli education. *American Sociological Review*, 55 (1), 115-126.
- SPILERMAN, S. & HABIB, J. (1976). Development towns in Israel: The role of community in creating ethnic disparities in labor force characteristics. *American Journal of Sociology*, 81, 781-812.
- STAHURA, J.M. (1987). Suburban socioeconomic status change. *American Sociological Review*, 52, 268-277.
- WILLMS, J.D. (1986). Social class segregation and its relationship to pupils' examination results in Scotland. *American Sociological Review*, 51, 224-241.

- YOGEV, A. (1981). Determinants of early educational careers in Israel: Further evidence of the Sponsorship Thesis. *Sociology of Education*, 54, 181–195.
- YOGEV, A. & CHEN, M. (1985). Sponsorship as a school charter: Educational mobility in religious versus secular schools in Israel. *International Review of Modern Sociology*, 15, 117–130.
- YOGEV, A. & SHAPIRA, R. (1987). Ethnicity, meritocracy and credentialization in Israel: Elaborating the Credential Society Thesis. In R.V. Robinoon (Ed.), *Research in Social Stratification and Mobility* (Vol. 6, pp. 187–212). Greenwich, Connecticut: JAI Press.